

МАМЛЕКЕТТИК ТИЛ

ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ЯЗЫК

STATE LANGUAGE

*Рысбаев Сулайман,
Кыргыз билим берүү академиясы,
педагогика илимдеринин доктору, профессор,
Кыргыз Республикасы, Бишкек шаары*

**ГРАММАТИКАЛЫК КАТЕГОРИЯЛАРДЫ МОДЕЛДЕШТИРҮҮ АРКЫЛУУ
ОКУУЧУЛАРДЫН ТИЛДИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮН КАЛЫПТАНДЫРУУ**

*Рысбаев Сулайман,
доктор педагогических наук, профессор,
Кыргызская академия образования,
Кыргызская Республика, город Бишкек*

**ФОРМИРОВАНИЕ ЯЗЫКОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ УЧЕНИКОВ ЧЕРЕЗ
МОДЕЛИРОВАНИЯ ГРАММАТИЧЕСКИХ КАТЕГОРИЙ**

*Rysbaev Sulaiman,
Ph.D., Professor,
Academy Education of Kyrgyzstan,
Kyrgyz Republic, Bishkek city*

**FORMATION OF LANGUAGE COMPETENCE OF STUDENTS USING
THE METHOD OF MODELING GRAMMATICAL CATEGORIES**

Аннотация: Макалада кыргыз тилин окутууда окуучулардын грамматикалык материалдар аркылуу окуучулардын илимий түшүнүктөрүн калыптандыруу маселелери каралган. Анда илимий түшүнүктү грамматикалык категорияларды моделдештирүү аркылуу бекемдөөгө көңүл бурулган. Грамматикалык категорияларды моделдештирүү ыкмалары берилип, мисалдар менен далилденген. Окуучулардын түшүнүктөрүн тест менен текшерүү, тест түзүүгө машыктыруу иштери да каралган.

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы формирования у школьников научных представлений при обучении кыргызскому языку с помощью грамматических материалов. В ней акцент ставится на укрепление научного понимания школьников путем моделирования грамматических ка-

тегорий. Даны приемы моделирования грамматических категорий с доказательными примерами. В статье рассмотрены вопросы по проверке знаний, учащихся через тесты, а также предоставляется работа по обучению учащихся к составлению тестов.

Annotation: The article deals with the formation of students' scientific concepts through the use of grammatical materials in the teaching of the Kyrgyz language. It focuses on strengthening scientific understanding through the modeling of grammatical categories. Methods of modeling grammatical categories are given and proved by examples. There are also tests to test students' understanding and training to create tests.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тилин окутуу, грамматикалык категориялар, тилдик компетенттүүлүк, грамматикалык категория-

ларды моделдештирүү, окуучунун илимий түшүнүгүн бекемдөө, тест менен иштөө, тест түзүүгө үйрөтүү, билимди баалоо.

Ключевые слова: обучение кыргызскому языку, грамматические категории, языковые компетенции, моделирование грамматических категорий, укрепление научных понятий ученика, работа с тестом, научить составлять тесты, оценивание.

Key words: teaching the Kyrgyz language, grammar categories, language competence, modeling grammar categories, strengthening students' scientific understanding, working with tests, teaching test design, knowledge assessment

Киришүү. Аталган маселе тууралуу сөз баштоодон мурда, адегенде **модель** деген түшүнүктү темага жараша тактап алалы. Модель – француз сөзү – modele, орусча: образец, кыргызча: үлгү деген түшүнүктү берет. Ал өндүрүштө, искусстводо же илимдин кайсы бир тармактарында колдонулуучу ыкмалардын бири болсо да, аны кыргыз тилинин грамматикасын окуп-үйрөнүүдө колдонуу багыттарын ойлонуп көрөлү. Андагы «модель» түшүнүгүнүн бир нече аныктамасынын ичинен бирөөндө мындай дейт: «модель – кайсы бир физикалык объекттин же процесстин көрсөтмөлүү түрдө элестетүүчү механикалык үлгүсү» [1.455]. Мына ушул аныктамага таянуу менен, грамматикалык материалдарды окутуудагы моделдештирүүнү «кайсы бир грамматикалык форманы же түшүнүктү көрсөтмөлүү түрдө элестетүүчү үлгү» катары алууну ылайыктуу көрүп отурабыз. Демек, грамматикалык бир форманы же түшүнүктү элестүү түрдө бир модель катары кабыл алуу жана ал түшүнүктү конкреттештирүү менен аны бир бүтүн түшүнүк катары окуучуда калыптандыруу ылайыктуу болмокчу. Ал кыргыз тили сабагында окуучунун тилдик компетенттүүлүгүн калыптандырууну кыйла жеңилдетмекчи. Эмесе, аны мисалдар менен далилдеп көрөлү.

Талдоо. Мисалы: грамматикалык категория катары Этиш сөз түркүмү тууралуу 6-класста окуучулардын билимин тереңдетүүдө ушул моделдештирүү ыкмасы аркылуу

окуучунун теориялык түшүнүгүн кантип конкреттештирүү жана ал аркылуу тилдик компетенттүүлүгүн кантип калыптандыруу керек?

Ал үчүн Этиш сөз түркүмүнүн кептеги грамматикалык кызматын эске салалы: ал заттардын кыймыл-аракетин жана ал-абалын түшүндүрөрү белгилүү. Андай болсо, этиштин эки белгиси бар экен, ал: заттын кыймыл-аракети жана ал-абалы. Ушул эки түшүнүктү – эки модель катары эсептөөгө болобу?

Эгер болот десек, анда: биринчи модель – этиштин кыймыл аракетин, экинчи модель – анын ал-абалын туюнтмакчы. Ал аркылуу окуучу этиштин ушул эки белгисин так ажыратып тактай алса, анда ал бүтүндөй этиш дүйнөсүн түшүнөрү жана ал түшүнүк окуучунун эсинде бекем сакталып калары шексиз.

Мисал келтирели: этиштин кыймыл-аракетти билдирген биринчи белгисин: «бала ойноду» деген мисал аркылуу белгилеп биринчи моделди түзсөк, экинчи белгиси: ал-абалы боюнча, «бала кубанды» деген экинчи моделди түзөбүз.

Моделдештирүү түшүнүктүү болду. Эми муну сабактын кайсы тибинде, кандай жол менен түшүндүрөбүз жана окуучулар менен кантип натыйжалуу иш жүргүзөбүз?

Үч түрдүү шартты эске алалы:

1) жаңы билим берүүчү сабакта окуучуларды грамматикалык материалдарды моделдештирүүгө үйрөтүү; (т.а грамматикалык материалдарды анализдөө, талдоо, классификациялоо);

2) окуучунун билимин текшерүү жана кайталоо сабактарында грамматикалык материалдарды моделдештирип бышыктоо (т.а. грамматикалык материалдарды синтездөө, жалпылоо);

3) Тест менен иштөөгө даярдоодо жана тест түзүүгө окуучуну үйрөтүүдө грамматикалык материалдарды моделдештирүү (практикада ишке ашыруу).

Эми ушул үч шартта кантип иштөө жолдорун карап көрөлү.

Биринчи шарт. Жаңы билим берүүчү сабакта окуучуларды грамматикалык материалдарды моделдештирүүгө үйрөтүү.

Жаңы сабактын темасы: Сан атооч болсун дейли. Бул сабакта моделдештирүү ыкмасы кантип ишке ашат?

Сан атоочтун кептеги кызматы белгилүү, ал: заттын санын, иретин билдирип, канча? нече? деген суроолорго жооп берет [5.67]. Жогоруда белгиленген жол оюнча иштесек, сан атоочтун грамматикалык бул эки белгисин эки модель менен түшүндүрөбүз. Биринчиси – заттын санын билдирүүсү, канча деген суроого жооп берген мааниси. Мисалы: «беш бала». Бул – бир модель. Демек, баланын саны – беш. Экинчиси – заттын турган иретин түшүндүргөн мааниси. Мисалы: «бешинчи бала». Демек, баланын турган ирети – «бешинчи».

Ушул «беш бала» деген модель боюнча бүтүндөй «сандык дүйнөнү» түшүндүрсөк болорун эске салалы, т.а. «беш китеп», канча китеп? Беш китеп. «Беш жылдыз», канча жылдыз? «Беш машина». Канча машина? «Беш балык». Канча балык? ж.б.

«Бешинчи бала» деген экинчи модель боюнча окуучунун грамматикалык түшүнүгүн калыптандырууну көрөлү. Мисалы: «Бешинчи класс». Канчанчы класс? Бешинчи класс. «Бешинчи жыл». Канчанчы жыл? Бешинчи жыл. «Бешинчи оюн». Канчанчы оюн? Бешинчи оюн ж.б.

Мындан төмөндөгүдөй жыйынтык чыгарбыз: биринчиден, окуучу грамматикалык категориянын кептеги кызматын тактап түшүндү; экинчиден, түшүнүктү моделдештирди жана ал аркылуу билимин айкындады; үчүнчүдөн, модель аркылуу түшүнүктү тактап, тилдик билимин бышыктады; төртүнчүдөн, ал түшүнүккө суроо берип, жооп алуу менен, өзүн өзү текшерип, баалады.

Жыйынтыгында, жогорудагы көрсөткүчтөрдүн натыйжасында сабактын алдына коюлган максаты ишке ашты. Окуучунун грамматикалык компетенттүүлүгү калыптанды.

Экинчи шарт. *Окуучунун билимин текшерүү жана өтүлгөндөрдү кайталоо сабактарында грамматикалык материалдарды моделдештирүү аркылуу окуучунун билимин текшерүү, бышыктоо жана өтүлгөндөрдү жалпылап, кайталоо.*

Ал үчүн мугалим окуучудан бир канча суроолорго жооп алууга тийиш:

1) грамматикалык категориянын кептеги кызматы кандай?

2) анын кептеги ар бир кызматын бир модель деп түшүнүүгө болобу?

3) ал аркылуу түшүнүктү кантип моделдештирүүгө болот?

Сабактын темасы: Сырдык сөз болсун. Жогорудагы биринчи суроого жооп издейли. Сырдык сөздүн кептеги кызматы: Сырдык сөз «ички сезимди билдирүүчү, же айбанатка карата айтылуучу» [5.69], адам кубанганда, капаланып же өкүнгөндө, жан-жаныбарларга кайрылганда же адамдарга карата ички сезимин билдиргенде колдонулат. Андай болсо, сырдык сөздүн кептеги ушул төрт кызматын төрт түшүнүк катары кабыл алып, окуучу төрт түрдүү модель түзөт.

1-модель: **Эх**, эң сонун экен! (кубанганда);

2-модель: **Аттиң**, жаман болгон экен! (капаланып, өкүнгөндө);

3-модель: **Чек**, кашка улак! (жаныбарларга кайрылууда);

4-модель: **Азаматсың! Баракелде!** (адамдарга карата ички сезимин билдирүүдө).

Демек, окуучу бул сабактан төрт нерсеге жетишти: сырдык сөздүн кептеги кызматын тактады, анын ар бир кызматы бирден модель болорун түшүндү, ар бир түшүнүктү моделдештирип билимин бекемдеди жана тилдик (грамматикалык) түшүнүгүн калыптандырды. Буга мугалим окуучунун жооптору аркылуу ынанды.

Моделдештирүү маселеси дагы бир тараптан көрүнөт, ал сүйлөмгө морфологиялык жана синтаксистик талдоо жүргүзүү маселеси болуп саналат. Мындай талдоолордо соңку убактарда мектеп мугалимдери жана айрым окумуштуулардын арасында бир катар талаш жаралып келүүдө. Талаштын төркүнү сын атооч менен тактоочтун жана толуктооч менен бышыктоочтун кээ бир окшоштуктарынан жаралууда. Андай болсо, **жакшы, мол, эки** деген эле сөздөрдү жана алар катышкан сүйлөмдөрдү алалы.

Мисалы: Жакшы бала жакшы окуйт. Бул сүйлөмдөгү биринчи «жакшы» затты сыпат-

тап, сын атооч катары сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарды, экинчи «жакшы» сөзү баяндоочту сыпаттап, тактоочтук мааниге өтүп, сүйлөмдө сын-сыпат бышыктооч болуп калды.

Эки киши эки келди – десек, мында дагы биринчи «эки» сөзү заттын санын белгилеп, сан атооч болду, а экинчи «эки» баяндоочтун (этиштин) сан-өлчөмүн билдирип, тактоочтук мааниге өтүп кетти.

Эми «мол» деген сөздү катыштырып, эки сүйлөм түзөлү: 1) Быйыл мол түшүм алдык. 2) Быйыл түшүм мол болду. Мында **мол** деген сөз биринчи сүйлөмдө заттын (түшүмдүн) мол экенин билдирип, сын атооч маанисинде колдонулду да, сүйлөмдө аныктоочтук милдетти аткарды. Экинчи сүйлөмдө ал этишти жандап, тактоочтук мааниге өтүп кетти да, сын-сыпат бышыктооч болуп калды.

Мына ушундай талдоо учурларында адашпаш үчүн, сүйлөм ичиндеги сөздөрдү эки топко: ээнин жана баяндоочтун тобуна бөлүп алып талдоо жүргүзсөк, эч качан жаңылбас элек. Анда ээнин тобундагы сөздөрү аныктооч болот, баяндоочтун тобундагы сөздөр бышыктооч болот – деп так кесе айтмакпыз. Ошентсе да, ортодо дагы бир суроо жаралат: анда толуктооч эмне болот? Туура суроо. Анда толуктооч менен бышыктоочтун ортосундагы окшоштуктан улам келип чыккан суроону чечүүгө туура келет.

Мисалы: 1) Мен Токмокко досума келдим. 2) Мен Токмокко досумдукуна келдим. Мындагы **досу** менен **досумдукуна** деген эки сөз сүйлөмдө эки башка мааниде катышып жатканын байкоо кыйын эмес. Анткени, биринчи сүйлөмдө **досу** деп бир адамга түздөн-түз багытталып жатат (предметке) да, ал эми экинчисинде **досумдукуна** деп, орундук мааниге өтүп жатат. Демек, биринчисиндеги досуна сөзү – **тике толуктооч**, экинчисинде орунду билгизип, **орун бышыктоочтук** милде аткарат.

Ушундай учурларда, сөздөрдү жана сөз айкаштарын моделдөө ыкмасы жардамга келет. Ал кептеги маанисине жараша сөздөрдү ички майда топторго бөлүү, маанилик топторго ажыратуу менен ишке ашат. Атап

айтканда: (жогорудагы эле сүйлөмдөрдөн алалы) жакшы бала, жакшы окуйт, эки киши, эки келди, мол түшүм, мол болду... деген сөздөр, албетте, **сын атооч + зат атооч, сын атооч + этиш, сан атооч + зат атооч жана сан атооч + этиш** болуп, түшүнүктөрдү моделдеп, түшүнүүнү жеңилдетет, тактап көрсөтөт.

Үчүнчү шарт: *Мугалим окуучуну тест менен иштөөгө даярдоодо жана тест түзүүгө үйрөтүүдө грамматикалык материалдарды моделдештирүү проблемасын чечүү.* Бул иш кандайча аткарыларына көңүл бөлөлү. Адатта, мугалим ар бир сабагында окуучунун билимин чейректерде же жыл аягында тест аркылуу текшерүүгө даярдай жүрүүсү милдеттүү көрүнүш. Андыктан, бул иш-аракет масаттуу иштердин бири катары ырааттуу түрдө аткарылышы шарт.

Биринчи маселе: окуучуну тест менен иштөөгө даярдоодо мугалим ар бир чоң тема өтүлүп бүткөндө грамматикалык категориялардын кептеги маанисин камтыган суроолорду гана киргизүүсү максатка ылайык келмекчи.

Мисалы, Сын атооч темасы өтүлүп бүттү дейли. Анда сын атоочтун кептеги маанисин камтыган, атап айтканда: заттын сапаттык белгисин (жакшы, жаман ж.б.), өңүн-түсүн (ак, кызыл ж.б.) формасын (тоголок, сүйрү ж.б.), даамын (ачуу, таттуу ж.б.) [5.62], камтыган теориялык жана практикалык мүнөздөгү бир нече тесттик суроолорду түзөт.

Мындагы максат: окуучулардын билимин тест менен текшерүү гана эмес, тескерисинче, окуучунун өзүн тест түзүүгө үйрөтүү, ал аркылуу окуучунун өзүнүн билимин конкреттештирүү, конкреттүү жооптор аркылуу окуучу өзүнүн түшүнүктөрүн системалай алуусуна жетишүү. Мындай учурда окуучунун түшүнүгү, профессор И. Бекбоев белгилегендей: эгер мурда «алдын ала түшүнүү», «генетикалык түшүнүү» ишке ашып келген болсо, эми «түзүмдүк» (структуралык) жана «системалык түшүнүү» деңгээли менен ишке ашырылат [2.15-16]. Демек, тилдик категориянын грамматикалык белгилери, бөлүнүштөрү, түрлөрү, кептеги

ролу, суроолору, тилдик каражаттары, эрежелери бул тесттерде толук чагылдырылат.

Экинчи маселе: Тесттердин мазмуну кандай багыттарда болот:

1) тилдик категориянын грамматикалык белгилерин толук камтуусу;

2) тилдик категориянын бөлүнүштөрүн, түрлөрүн эске алуусу;

3) тилдик категориянын кептеги ролун чагылдырган теориялык-практикалык мүнөздөгү суроолордун коюлуусу;

4) тилдик каражаттар жана алардын кепте колдонулушу тууралуу практикалык мүнөздөгү тесттердин болушу;

б) проблемалуу жагдайларды чечүүнү камтыган тесттердин болушу;

7) окуучунун жеке чыгармачылыгын көрсөткөн суроо-тапшырмалардын камтылышы.

Ушундай мүнөздөгү тесттерди мугалим, адегенде түзүп, сабактарда иштөө менен, окуучулардын өзүлөрүн ушундай тесттерди түздүрүүгө үйрөтүүгө тийиш.

Үчүнчү маселе: Окуучуларды тест түзүүгө үйрөтүү. Бул үчүн ар бир сабакта мугалим күн сайын үй тапшырмасын кайталоодо окуучудан «тест түзүп келип, өзү түзгөн тести боюнча жооп берүүсүн» талап кылат. Андай тесттерде окуучу жогоруда айтылган багыттарды сөзсүз камтыйт жана изденүү менен түрдүү мазмундагы тесттерди түзүп келип, чыгармачылыгын көрсөтөт. Мунун өзү окуучунун грамматикалык категория боюнча теориялык билимин система-лайт жана аны практикалык жактан бекемдейт.

Тыянак. Албетте, мындай иш-аракеттер сабакта гана мугалимдердин чыгармачы-

лыгы менен ишке ашпастан, окуу китептерде да тапшырмаларда ишке ашышы керек, т.а., «окуу китептерине логикалык амалдардын (салыштыруу, жалпылоо, анализ, синтез, классификациялоо ж.б.) жардамы менен түзүлгөн атайын тапшырмаларды киргизүү учурдун талабы» [6.32]. Мындай логикалык иш-аракеттерди дагы кыргыз тили сабактарында окуучунун тилдик компетенттүүлүгүн калыптандыруунун натыйжалуу бир ыкмасы катарында практикада колдонууга болот. Анткени, жогоруда биз кеп кылган грамматикалык түшүнүктөрдү моделдештирүүдө дал ушул айтылган жалпылоо, анализ, синтез, классификациялоо сыяктуу логикалык ыкмалар эске алынат.

Адабияттар:

1. «Словарь иностранных слов», М., 455-б.
2. Бекбоев И.Б., «Билим берүүдөгү башкы маселе-мугалимдин компетенттүүлүгү», Б., 2020, 15-16-б.б.
3. «Кыргыз тилин окутуунун стандарты», КББАнын окумуштуулар кеңеши бекиткен, Б., 2015.
4. Кыргыз тилинин программасы, Б., 2018
5. Үсөналиев С., Кыргыз тилинин справочниги», 62, 67, 97-беттер.
6. Төрөгелдиева К., «Башталгыч класстын окуучуларынын логикалык ой жүгүртүүсүн өстүрүүнүн өзгөчөлүктөрү», журнал: КББАнын Кабарлары, Б., 2019, 32-б
7. Рысбаев С., «Кыргыз тили, адабияты мугалимине жүз кеңеш», Б., 2016.